

To strømsvigt tændte tanken om at genskabe Udkæret

Som overalt i kongeriget gik også bønderne på Bornholm til kamp mod vådområder og svulmende vandløb i 1800-tallet. Ikke så meget for at skaffe agerjord men mere for at stabilisere græsning og høslæt på de fugtige arealer.

Udkæret

Naturgenoprettet sø på syv hektar beliggende umiddelbart syd for Almindingen, mellem Vestermarie og Aakirkeby. Projektområdet udgør 25 hektar.

Vådområdet blev genskabt i 2000 efter mere end 150 års tørlægning.

Statsligt naturgenopretningsprojekt til ca. 3,5 mio. kr. (ca. 4,5 mio. kr. i 2013-værdi).

Miljøministeriet ejer området i dag.

Kortene er fra 1862, 1885 og 1996.

Bornholms Regionskommune.

Koordinater: 6105774, 491975 (Udkæret); 6106222, 500592 (Ølene), 6109985, 497144 (Bastemose); 6107797, 496699 (Svinemose); 6105960, 492844 (Vallensgårds Mose).

Senere i det tyvende århundrede skabte mergelgravning og verdenskrigenes tørveindustri atter et øget behov for tørlægning. Under den tyske besættelse fra 1940 begyndte den store forarmelse af de tørlagte arealer, da man med generøs statsstøtte kultiverede engene og inddrog dem i omdriften. Denne »landvindingsindsats« fortsatte ufortrødent gennem tre årtier.

Sådan nogenlunde kan man beskrive den overordnede historiske udvikling af naturindholdet i Udkæret og til dels også i den tilstødende Vallensgård Mose. De oprindelige vandflader i Udkæret og den vestfor liggende mindre sø og også i Thorevandet og Skyttedammen var stort set drænet bort i slutningen af 1800-tallet.

Målebordsbladet fra 1885 afslører, at allerede dengang var der gravet en lige kanal, der ledte vandet fra Udkæret syd om Vallensgård Mose til Læså, som har spillet en afgørende rolle for tørlægningen af de lokale vådområder i mere end hundrede år.

Frem til den tyske besættelse har Udkæret utvivlsomt tjent som græsmark og høeng. Andet har næppe været rentabelt, men da først de statslige støtteordninger blev indført, ændrede dette billede sig.

I sommeren 1943 ansøgte ejeren af Vallensgård Mose om statsstøtte til at få sænket vandstanden i mosen. Ansøgningen udløste protester ikke bare fra Danmarks Naturfredningsforening, men også fra Jagtrådet i Landbrugsministeriet. Man modsatte sig på det skarpeste en tørlægning og kultivering af de 61 hektar mose.

Resultatet blev, at projektet måtte henlægges, men opgivet blev det ikke. En senere ejer fik atter sagen åbnet, og denne gang lykkedes det. Mosen blev drænet til Læså med statstilskud efter landvindingsloven i årene 1969-72.

Denne udtørring ramte også Udkæret. Med hele tre pumpestationer,

hvoraf den ene lå i Udkæret, var vejen banet for opdyrkning og agerbrug på de tidligere enge. Udkæret var ikke længere en retvisende betegnelse men blot et navn fra gammel tid for et nutidigt agerbrug med bølgede kornmarker og endeløse rækker af roer.

Sådan skabes en sø

To strømafbrydelser i maj og juni 1996 standsede pumperne så tilpas længe, at der opstod en lavvandet sø i Udkæret. Den forsvandt dog straks, da elektrikereren fik gang i pumperne, men ideen var født hos skovdistriktets daværende tømrer, og han gav den videre opad i systemet.

I sommeren 1997 åbnede Skov- og Naturstyrelsens John Orbitt forhandlingerne med lodsejerne. Nogle ville sælge, andre ville ikke, men kunne godt overtales til at mageskifte med andet jord. Staten måtte ud og købe en nærliggende gård, så man havde

Hele tre pumpestationer blev installeret med betydelig statsstøtte i slutningen af 1960'erne for at holde arealerne tørre omkring Udkæret, Thorevandet og Vallensgårds Mose. Her er den stadig fungerende pumpe syd for Vallensgårds Mose.

Når pumpen svigtede i Udkæret, tog det ikke mange dage, før der helt naturligt opstod en lavvandet sø som her i november 1998. Det var de gentagne oversvømmelser, der straks tiltrak fugleliv, der fødte ideen om et naturprojekt. Foto: Finn Hansen.

noget at bytte med. Endelig var der også lodsejere, der indgik frivillige aftaler om at ophøre med dyrkning mod økonomisk kompensation.

I 1998 begyndte anlægsarbejderne. Projektområdet skulle nivelleres ud, og en lav vold blev etableret langs kanalen, så den stadig kunne afvande til Læså længere mod øst, men uden at forhindre opretholdelsen af en lavvandet sø på seks til otte hektar med en vanddybde på omkring en halv meter.

Så var der pumpestationen. Den skulle flyttes ud af området, men uden at blive helt nedlagt. Ved udløbet skulle der bygges et stemmeværk og det samme i nordvesthjørnet. Gamle grøfter skulle kastes til, og drænene sløjfes, mens en ny indløbsgrøft måtte anlægges.

Det vigtigste i projektet var at etablere en sikker styring af vandstanden. Selv voldsomme nedbør skulle kunne håndteres med absolut sikkerhed, da for stor tilstrømning af vand til den nye sø ville kunne nedbryde dæmningen og derefter udvikle sig til en bekostelig affære.

Vandtilgangen sker gennem et 30 meter langt sugerør med en diameter på 30 centimeter, som tapper vand fra et vandløb, der normalt ellers ville løbe direkte ned i kanalen. I vandløbet er der et stemmeværk, og når sugerøret i nedbørsrige perioder ikke kan

aftage alt tilstrømmende vand, stiger det op og løber ud over stemmeværket og videre til kanalen. Samtidig er udløbet fra søen dimensioneret, så det kan aflede dobbelt så meget vand, som indløbet kan tilføre. På den måde mener man at have skabt en forsikringsordning, der gør det utænkeligt, at søen overfyldes, så vandpres kunne sprænge dæmningen.

Anlægsarbejderne blev færdiggjort i efteråret 2000, og straks væltede det

I begyndelsen af september 2000 var udløbet fra den netop færdigbyggede sø stadig tørt, men vandet bredte sig hurtigt, så syv måneder senere var den lavvandede sø i Udkæret en realitet. Foto: Finn Hansen, 1. september 2000 og 1. april 2001.

ind med fugle – måger, ænder, gæs og traner tog straks den nye sø til sig.

Siden da har det vist sig, at især i træktiden forår og efterår er området vigtigt for mange ande- og vadefugle. Om foråret ses alle danske arter af ænder, og vadefuglene er repræsenteret af især vibe, hjejle, stor regnspove, svaleklire, tinksmed og dobbeltbekkasin. I yngletiden forekommer lille præstekrave, skeand, trane og rørhøg fra Vallensgård Mose.

Fra midsommer invaderes de udtørrede mudderflader af vadefugle på vej sydover. Tinksmed tælles ofte i mere end hundrede, og Udkæret må betragtes som en af Danmarks største rasteplasser for arten i forhold til lokalitetens størrelse.

Efterår og vinter er det ikke ualmindeligt at se rød glente, vandrefalk og havørn, og blandt sjældne gæster møder man tredækker, odinshane, aftenfalk og karmindompap. I dag er Udkæret en af Bornholms bedst besøgte fuglelokaliteter, hvor der også er rejst et observationstårn.

Prisen for det 25 hektar store projekt kunne opgøres til ca. 3,5 mio. kr. (ca. 4,5 mio. kr. i 2013-værdi). Beløbet blev betalt af staten, så for bornholmerne har Udkæret været en ren foræring. Det var dog ikke første gang, der blev sendt store beløb af sted til landvindingsprojekter på øen, men tidligere havde formålet været noget anderledes.

Statstøtte til stenrydning

Da lov om statsstøtte til landvinding blev vedtaget af et enigt folketing i november 1940, var der ingen tvivl om formålet: bekæmpelse af arbejdsløshed og øget produktion af korn og foderstoffer. Over de følgende 30 års administration af lovens mange tilskudsmillioner kunne det imidlertid ikke undgås, at andre hensyn også vandt indpas.

I visse dele af landet blev loven brugt både som bolværk mod uønskede politiske aktiviteter (nazisternes fremmarch i Sønderjylland) og som tilskud til »egnsudvikling« (Lolland-Falster og Nordjylland), men også

Udkæret præsterer meget flotte observationstal for rastende vadefugle, men forekomsten af tinksmed er i særklasse. Rekorden blev sat allerede 7. juli 2001 med 175 rastende eksemplarer af den vævre vadefugl, og i 2004, 2008 og 2001 er der optalt flere end 100 tinksmede på en enkelt dag. Foto: Luc de Graaf.

en fornemmelse for »retfærdig« fordeling af goderne spillede ind. Alle egne af landet skulle helst tilgodeses, mente formanden for Statens Landvindingsudvalg, selv om de velegnede landvindingsprojekter langt fra var jævnt fordelt ud over kongeriget.

På Bornholm var ingen søer at udtørre eller fjorde at inddæmme, så de bornholmske landvindingsager kom til at udgøre et helt særligt kapitel på grund af deres aparte formål, der udløste rekordhøje tilskud. Projekterne kostede rask væk over 5000 kr. pr. hektar (105.000 kr. i 2013-værdi) i modsætning til det generelt håndhævede maksimum på 3000 kr. (63.000 kr. i 2013-værdi) i resten af landet.

I efteråret 1941 rejste Statens Landvindingsudvalg over til klippeøen for at se på mulighederne for landvinding. Dem var der ingen af i traditionel forstand, men til gengæld var der en del gårdejere, der gerne ville have økonomisk hjælp til at rydde sten væk, som der jo er rigtig mange af på Bornholm. Og hjælp fik de, helt bogstaveligt. I en stribe sager blev det gårdejerer, der selv eller med egen kusk og hest ryddede sin egen jord for sten, men til en fast timeløn fra Landvindingsudvalget.

For eksempel var gårdejer K. Kofoed i Knudsker en af de heldige.

Kofoed havde et areal på 2,5 hektar, der lå som »en enklave midt i den dyrkede jord, er tæt oversået med store og små sten, delvis dækket af tuer og græsklædt. Der findes spredte træer og en del tjørn, som siges at være ved at brede sig og kvæle græsset. En meget stor del af stenene er så store, at de må sprænges«. Sådan hed det i mødereferat nr. 74 fra landvindingsudvalgets besigtigelse 15. september 1941.

Udvalget var noget betænkelig ved sagen, som man fandt »meget dyr«.

Det værdifulde ved Udkæret er formentlig kombinationen af den fladvandede sø og de omgivende enge med græssende kreaturer, og især vandspejlets muligheder for at ændre udstrækning i forhold til nedbøren skaber en masse liv. Til gengæld må kreaturerne finde sig i at få våde klove, når sommernedbøren pludselig falder som skybrud. Foto: Finn Hansen, 30. juli 2011.

Man skønnede, at den samlede udgift ville løbe op i 12.000 kr. (252.000 kr. i 2013-værdi, hvilket ville svare til; 100.800 kr. pr. ha).

Men gårdejer Kofoed og en stribe andre bornholmske jordejere fik deres fyrstelige tilskud. Vel var de ikke sønderjyder, men det er tydeligt, at Landvindingsudvalget også følte en stærk forpligtelse til at tilgodese Bornholm. Da Kofoeds projekt var afsluttet i 1945, og der skulle betales, slog man sig alligevel i tøjret. Gårdejerer havde beregnet sig »et vederlag« på fire kr. pr. time (83,20 kr. i 2013-værdi) for at stille hest og kusk til rådighed. Det fandt man for flot; 3,50 kr. i timen (72,80 kr. i 2013-værdi) for at arbejde på egen ejendom måtte være »tilstrækkeligt«.

Øens vigtige vådområder

Den naturhistoriske betydning af Udkæret er stor, da der ikke findes mange biotoper af denne type på Bornholm.

Øens tre største oprindelige vådområder er Ølene, Bastemose og Svinemose, men de har alle været udsat for udgrøftning og forsøg på udtørring, der har forringet deres naturindhold. I dag er de naturgenoprettede i varierende målestok.

Ølene kan karakteriseres som et

Den yndige kodriver med det upoetiske navn »melet kodriver« er en sart størrelse, der ikke tåler at bliver overvokset og beskyttet af større planter. Derfor forsvinder den hurtigt, når høslæt eller kreaturafgræsningen ophører på de enge, hvor den tidligere kunne danne store lyserøde bevoksninger i den lave vegetation.

65 hektar stort moseområde med 12 hektar sø. I 1886 dækkede mosen 84 hektar, men den er blevet udgrøftet og forsøgt afvandet bl.a. i 1918 og 1922. Hedeselskabet udarbejdede en plan for total afvanding i 1936, men den mødte megen modstand, og sagen endte med, at Jagtfonden i Landbrugsministeriet opkøbte mosen og fik den fredet som vildtreservat.

En mindre vandstandshævning er gennemført i nyere tid, og her yngler i dag trane, krikand, atlingand, gråstrubet lappedykker, svaleklire og vandrikse. Ølene er øens vigtigste fuglested med masser af rastende grågæs og ænder samt lærkefalk, aftenfalk og rødtrum. Af samme grund er der også hele tre fugletårne. Botanisk dominerer hvas avneknippe i en sådan grad, at man har måttet regulere dens udbredelse. Melet kodriver og sumphul-læbe er fundet i området.

Bastemose er en knap 16 hektar stor mose med flere øer, men tilgroet med især rørskov og pil. Har været udgrøftet, men vandstanden blev hævet i 1989, og samme år blev engen vest for mosen ryddet for træer og buske og er blevet slået siden. Her yngler trane, og så forekommer den sjældne blomsterplante melet kodriver. I 1996-97 optrådte den igen med en enkel plante

efter at have været borte i mange herrens år. Omkring 1950 var der angiveligt helt lyserødt af melet kodriver omkring udløbet i nordøst. Engene ved mosen huser gode bestande af flere orkide-arter, og sommerfuglen kejserkåbe flyver almindeligt.

Svinemose minder om en tørvemose, der er blevet erobret af en rørskov. I Svinemose, der blot er syv hektar stor, yngler der lille lappedykker, gråstrubet lappedykker, troldand, rørhøg og flere af de samme arter som i Ølene bl.a. trane. Her er også et fugletårn.

KILDER

Anonym: Naturpleje og flora i Bastamose i Almindingen. Notat. Bornholms Statskovdistrikt, juli 1997.

Forfatterens besøg på lokaliteten, 26. august 2007.

Hansen, Finn: På 367 ture i Bornholms natur. Udgivet af Natur Bornholm og Bornholms Regionskommune 2011.

Hansen, Kjeld: Det tabte land. Gads Forlag 2008.

Høy, Th. & J. Dahl: Danmarks søer; søerne i Storstrøms Amt og på Bornholm. Strandbergs Forlag, Vedbæk 1991.

Orbitt, John: Udkæret. Bornholms største naturgenopretningsprojekt. Bornholms Natur, 2000.

Statens Landvindingsudvalg, j.nr. 625. Rigsarkivet.

»Ølene«. Særnummer af Fjælstaunijn. Tidsskrift om naturen på Bornholm. Nr. 2. 1987. 11. årgang.